

ARCHEOLOGIE EN GESCHIEDENIS VAN DE STAD

h.h. van regteren altena

Drs. H.H. van Regteren Altena is als hoogleraar in de middeleeuwse archeologie verbonden aan het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam.

inleiding

De historische wetenschap heeft reeds zolang zij bestaat een bijzondere aandacht gehad voor het verschijnsel stad. Zij heeft er lang over nagedacht hoe zij het verschijnsel theoretisch diende te definiëren - een opgave waarin zij overigens nooit helemaal geslaagd is - zij heeft zich verdiept in ontstaan en ontwikkeling van de stad, in hoe zij bestuurd werd, welke economische functies zij vervulde, in de sociale differentiatie van haar bevolking. Om antwoord op die vragen te kunnen geven zijn in het verleden vele bronnenpublicaties tot stand gekomen, stadsgechiedenissen geschreven en - vooral door mediaevisten als Pirenne, Rörig, Planitz, Ennen en sociologen als Weber en Sombart - theoretische en typologische verhandelingen opgesteld.

De archeologische wetenschap, ongetwijfeld onder de indruk van wat historici uit de geschreven bronnen aan kennis over de stad naar boven wisten te halen, heeft zich lange tijd afzijdig gehouden van deze totale benadering van wat er voor haar uitzag als het grootste aller artefacten (Biddle) dat zij om haar onhandelbare afmetingen verder liever uit de weg ging. Zij beperkte zich - als zij al in steden opgravingen verrichtte - tot Romeinse voorgangers of een afzonderlijk middeleeuws monument zoals het paleis te Byzantium, maar meestal een kerk of een kasteel, toch al niet de minst complexe artefacten. Vooral het archeologisch onderzoek van de Romeinse overblijfselen onder een groot aantal Europese steden is wel al vroeg begonnen, maar is ook altijd zeer specifiek alleen op die overblijfselen gericht geweest en dat betekende bijna altijd met ongedocumenteerde terzijde schuiving van latere gelaagdheden. Pas toen die latere gelaagdheden op gigantische twintigste-eeuwse manier om geheel andere redenen werden weggeruimd, konden de archeologen er niet meer omheen en moesten zij een manier bedenken om de stad nu ook in haar totaliteit systematisch aan te gaan vatten. Theoretisch bestond er tenslotte geen dwingende reden om de archeologie eerder op te laten houden dan bij vandaag of gisteren. Maar omdat de archeologie hier stond voor een van de vele noodsituaties waarmee de twintigste eeuw de gehele materiële nalatenschap van de mensheid bedreigde, kwam het onderzoek van het jongste deel daarvan toch eerst aarzelend op gang en helaas lang niet overal. Men was theoretisch, methodisch en organisatorisch op zo'n onderzoek ook het minste voorbereid. Het was nu in de eerste plaats de na-Romeinse, middeleeuwse stad die materiële de grote onbekende was en daarom de grootste archeologische inspanning vereiste; vanaf de zestiende eeuw leek de stad kartografisch, archivalisch en aan de hand van nog bestaande monumenten redelijk goed reconstrueerbaar. Voor 1950 was de archeologie der middeleeuwen echter nog voornamelijk kunst- en architectuurgeschiedenis en een wetenschap die noch methoden noch een theoretisch kader ontwikkeld had om de materiële inventaris die in de ingewanden van de Europese steden lag ingebed, te bestuderen. Voor het theoretisch kader kon men veel beter bij de mediaevistiek en de sociologie terecht; de daar ontwikkelde ideeën over het ontstaan van de middeleeuwse stad

vroegen om zo te zeggen om toetsing door de wetenschap van de spade.

Methodisch kon alleen het apparaat van de natuurwetenschappelijk georiënteerde prehistorie voor dit onderzoek worden ingezet. Deze wetenschap was zich in de loop van de twintigste eeuw steeds intensiever met de nederzettingsarcheologie gaan bezighouden en in Noordwest-Europa had zij zich ook al voor de tweede wereldoorlog beziggehouden met een vroege vorm van steden, de vroeg-middeleeuwse emporia zoals Dorestad en Haithabu. Zelfs was in Zweden reeds één middeleeuwse stad (Lund) vanaf het eind van de negentiende eeuw door middel van kleine systematische opgravingen archeologisch verkend (1) en deed A.E. van Giffen sedert de jaren twintig hetzelfde in de stad Groningen. (2) In Rusland was men in 1932 begonnen met opgravingen in Novgorod, waar men zich juist concentreerde op het blootleggen van één aaneengesloten stadswijk, de Nerev veche. (3) Bovendien hadden historische stadsmusea en amateur-archeologen, vooral in Engeland maar ook in Scandinavië en Nederland, duidelijk gemaakt wat voor soort en wat voor hoeveelheden 'historische' vondsten in oude stadskernen te verwachten waren. (4)

doorzetten

Ondanks deze reeds opgedane ervaring was het na de tweede wereldoorlog toch niet eenvoudig een goed begin te maken: de mogelijkheden voor onderzoek waren in de gebombardeerde oude steden weliswaar legio, maar ook weer niet onbeperkt, want in steden die onder puin bedolven lagen en die zich gingen opmaken voor herstel moesten grote organisatorische problemen overwonnen worden en veel geld was er voor zulk onderzoek in het verarmde Europa ook nog niet. Maar nog belangrijker: welke prehistoricus bezat voldoende historische kennis om met een goed gefundeerd programma de problemen van de middeleeuwse stad te attaqueren? Waar dienden welke vragen te worden beantwoord?

Natuurlijk behoorden daarvoor de historici en de archivariissen in de arm te worden genomen. Maar nu bleek dat ook zij voor de ontsluiting van een geheel nieuw soort bronmateriaal ten behoeve van de reconstructie van de ontwikkelingsgeschiedenis van een afzonderlijke stad eigenlijk evenmin goed voorbereid waren. De omschakeling in het historische denken dat ook aandacht heeft voor andere als primair politieke, juridische en economische documenten, waarmee wij tegenwoordig zo vertrouwd zijn, was ten aanzien van individuele middeleeuwse steden toen nog nauwelijks begonnen. Het was de meeste stadsarchivariissen daardoor niet duidelijk wat de archeologie hier te bieden had. Het vak archeologie lag nog buiten hun horizon. Maar ook om andere redenen konden zij de archeoloog gewoonlijk niet de hulp geven die hij vroeg. Ondanks de grote vorderingen die de historische wetenschap ten aanzien van de steden gemaakt had, bleek men voor het reconstrueren van de middeleeuwse topografie van onjuiste premissen uit te zijn gegaan (zoals het ongecontroleerd terugprojecteren van zestiende-eeuwse stadsplattegronden naar vroeger eeuwen) en was men met een gedetailleerd bronnenonderzoek naar de bewoningsgeschiedenis (waardoor de plattegronden ook op hun betrouwbaarheid getest konden worden) nog vrijwel nergens begonnen. Het was juist gedetailleerde historisch-topografische informatie waaraan de archeoloog

in de eerste plaats behoefte had om zijn probleemstelling te kunnen preciseren en de plaatsen te kunnen bepalen waar exact gegraven moest worden.

Na het bombardement van Rotterdam kon bijvoorbeeld niemand - zelfs niet de gemeente-archivaris, ook al had hij juist drie delen stadsgeschiedenis voltooid - de voor onderzoek gereed staande archeoloog vertellen waar gegraven moest worden en waarnaar, behalve naar twee kastelen die echter buiten de middeleeuwse stadskern lagen. Pas toen met de herbouw lang en breed begonnen was, toonde de archeoloog zelf aan hoe met bronnenonderzoek de oudste straten waren aan te geven, evenals de veertiende-eeuwse steenhuisen, in het bezit van de graaf en de adel, en de stadsvesten, die in de eerste helft van de veertiende eeuw een kleinere stadskern hadden omsloten.(5) Onderzoek was toen niet meer mogelijk en de gemeente-archeoloog C. Hoek verlegde terecht zijn activiteiten daarom naar de regio Europoort, waarvan in het bijzonder de stad Schiedam heeft kunnen profiteren.(6) In het eveneens zwaar gebombardeerde Lübeck kwam men aan nederzittingsarcheologie met een scherpe historische probleemstelling pas toe in de loop van de jaren zeventig.(7) Daarvoor had de stad wel uitvoerig oudheidkundig bodemonderzoek laten uitvoeren dat echter niet verder was gekomen dan het cultuurhistorisch documenteren van de inhoud van beerputten.(8) Voortreffelijk onderzoek, maar niet wat men onder een systematische stadskernopgraving diende te verstaan, namelijk onderzoek gericht op de stad als nederzetting.

Gelukkig heeft een aantal prehistorici na de oorlog toch doorgezet, ondanks de schaarste aan historische gegevens om zich aan te oriënteren - de schaarste was toen in hun omstandigheden tegenover subsidiegevers ook een van de argumenten om het onderzoek uit te voeren! Zich voor het uitgangspunt baserend op de betrouwbare oudste negentiende-eeuwse kadastrale minuutplannen en gesteund door hun inzicht in terreinen en bodemgesteldheid waren zij in staat een aantal belangrijke ontdekkingen te doen. Ik noem die van de Karolingische Hammaburg en bijbehorende vicus en aansluitend de twaalfde-eeuwse koopmansnederzetting onder de Reichen- en Bäckerstrasse in Hamburg.(9) Voorts de eveneens Karolingische handelsterp die W. Haarnagel onder Emden vond (10) en in ons eigen land de stadskernonderzoekingen die Van Giffen in Groningen (11) en Deventer deed, J.G.N. Renaud in Zutphen en H. Halbertsma in Friese steden zoals Dokkum en Staveren.(12) Het zijn voorbeelden uit vele die toen het bestaansrecht van stadsarcheologie als zelfstandige onderzoeksmethode met zijn hulpdisciplines als fysische geografie, bodemkunde, oecologie en spoedig ook de C14-datering en dendrochronologie hebben aangetoond.

zelfstandigheid

In later jaren kreeg men nog voldoende argumenten in handen om deze zelfstandigheid van het archeologisch onderzoek ten opzichte van het historische wetenschap te beklemtonen, in die zin dat een probleemstelling uitsluitend op historische gegevens gebaseerd ook tot een dwaalspoor kan leiden. Tevens werd duidelijk dat het ingeburgerde begrip stadskernarcheologie in wezen te eng was en dat door een doeltreffende archeologische benadering van de stad men van het landschap uit diende te gaan, dat wil zeggen van de nederzittingsarcheologie van de directe omgeving en van de regio.(13) Als men in Denemarken was blijven vasthouden aan het door de oudste bronnen gesuggereerde idee dat het Ribe dat circa 850 door de missionaris Ansgarius was bezocht, onder de stadskern bij de cathedraal lag en men niet ook systematisch in de omgeving van de stadskern gezocht had, zou het Mogens Bencard niet gelukt zijn het Viking Ribe (bewoond vanaf 750 na Christus) aan de overzijde van de rivier onder een laatmiddeleeuwse stadswijk te vinden.(14) Zelf kwamen wij door een onderzoek in de omgeving van de stad Medemblik naar de achtste-eeuwse kolonisatie van Westfries-

land langs de westelijke Almere-oever op het idee dat Medemblik, voor het eerst in de tiende-eeuwse bronnen vermeld en op koningsgoed gelegen, van oorsprong vroeg-Karolingisch kon zijn. Dit werd later door de opgravingen door J.C. Besteman in de stad zelf bevestigd.(15) In Dortrecht vond H. Sarfatij onder een vijftiende-eeuwse percelering die parallel aan de hoofdstraat liep en die men ook op de oudste stadsplattegronden ziet, een oudere percelering die loodrecht op de hoofdstraat stond gericht. Deze bleek samen te hangen met veel oudere ophogingen die als brede zwaar beschoeide landingshoofden hadden uitgestoken in een rivier, waarvan het bestaan niemand bekend was, omdat een rivier op deze plaats in geen enkele historische bron wordt vermeld.(16) Een ontdekking die vergelijkbaar is met de verlande Rijnlopen en havenwerken die de laatste jaren door T. Hoekstra in Utrecht zijn opgegraven.(17) Deze niet uit de geschreven bronnen zonder meer voorspelbare vondsten zullen in de regel echter wel tot een nieuwe interpretatie van die bronnen leiden.

De ontdekking van die oude rivierbedding in Dortrecht met alles wat er aan houten steiger- en beschoeiingconstructies in gevonden werd - fraai vergelijkbaar met soortgelijke constructies gevonden in London en Dublin - was daarom zo verrassend omdat aan de opgraving een door een historicus verricht topografisch bronnenonderzoek van de vijftiende-eeuwse percelering vooraf was gegaan, waarbij geen enkele aanwijzing tevoorschijn was gekomen dat de dertiende- en veertiende-eeuwse situatie hier diametraal tegengesteld was geweest.(18) Een waarschuwing voor historisch geografen! Het was voor het eerst in Nederland dat een dergelijke topografische analyse in samenhang met de planning van stadskernonderzoek was uitgevoerd en wel in zo'n geest dat men op grond van de bevindingen bepaald niet ontraden had om op de bewuste plek te gaan graven. Met andere woorden ook de historicus was zich inmiddels van de ruimtelijke veranderingenprocessen die zich gedurende de middeleeuwen in de steden konden hebben voltrokken zonder direct waarneembaar of leesbaar te zijn, bewust geworden. Dit was een gevolg van het feit dat sedert de jaren vijftig de mediaevisten een veel ruimere belangstelling voor de stedengeschiedenis hadden gekregen. Van grote invloed waren daarop de stadsvergelijkende studies van E. Keyser.(19) Deze historicus was evenals de archeologen wakker geschud door de ingrijpende veranderingen die zich in ons stedelijk milieu aan het voltrekken waren. Hij had daarom de ruimtelijke structuur van de stad als uitgangspunt voor zijn historische studies genomen. Hij had zich daarbij niet tot de schriftelijke bronnen beperkt, maar ook de materiële bronnen in de vorm van het stratenplan, openbare en particuliere gebouwen, stadsmuren en poorten, in- en uitvalswegen, geografische ligging en bodemgesteldheid in zijn beschouwing betrokken.

Ook in Nederland begonnen studies te verschijnen die door van het stedenbouwkundig aspect uit te gaan aan de ouderwetse stedengeschiedenis een nieuwe dimensie en vooral ook een veel betrouwbaarder topografische basis gaven. Wij denken hierbij aan de studies van J.C. Visser over Schoonhoven (20) en van H.A. van Oerle over Leiden (21), toevallig twee steden waar nog geen of weinig archeologisch onderzoek had plaatsgevonden. Maar het stedenvergelijkend aspect bracht ook andere steden in het multidisciplinaire zoeklicht, bijvoorbeeld bij een onderzoek naar de verspreiding van de bedelordekloosters in de Westnederlandse steden (22) of dat naar de koppeling van de sociale stratificatie aan bepaalde stadswijken of straten, waarbij archeologische en historische informatie zich wel reeds op zinvolle wijze lieten combineren, bijvoorbeeld in Haarlem (23) en in Amsterdam. Voor de laatste stad moet in het bijzonder de bewoningsgeschiedenis genoemd worden van hele huizenblokken die langs Warmoesstraat, Damrak, Nieuwendijk (24), Rokin en Kalverstraat en recentelijk het Waterlooplein konden worden

opgegraven. Het historisch bronnenonderzoek dat hiervoor in de archieven gedaan moet worden, onderschatte men niet: het is minstens zo intensief en tijdrovend als de desbetreffende opgraving.

Tenslotte moge ook de in voorbereiding zijnde *Historische Steden-Atlas van Nederland* in dit verband genoemd worden die tot stand komt door een directe samenwerking tussen het Historisch Seminarie van de Universiteit van Amsterdam en de Stedebouwkundige Afdeling van de Technische Hogeschool te Delft. De resultaten van het stadskernonderzoek krijgen hier de kans op uniforme wijze cartografisch verwerkt te worden.

coördineren

De meeste van de hier beschreven historische activiteiten geschieden onder auspiciën van de internationale commissie voor stedengeschiedenis, hetgeen mij weer naar het buitenland voert. Nog voordat in Dordrecht de opgravingen naar aanleiding van een 'moderne' historisch-topografische probleemstelling in 1969 van start waren gegaan, was in Engeland Martin Biddle in 1962 vanuit een zelfde probleemstelling dat archeologisch en historisch onderzoek gelijk op dienen te gaan de stad Winchester gaan onderzoeken. Er werd een tiental campagnes op verschillende sites in en buiten de stad georganiseerd (waarbij de continentale grote-vlakken techniek werd toegepast) terwijl tegelijkertijd een systematisch bronnenonderzoek werd opgezet. In 1976 verscheen het eerste deel van de in twaalf delen geplande publicatie. (25) Winchester is hierdoor model en inspiratie geworden voor veel onderzoek van de jaren zestig en zeventig, zowel in Engeland zelf (York, London, Norwich) als in Ierland (Dublin), Frankrijk (Tours) en Scandinavië (bijvoorbeeld Trondheim, Oslo en Ribe). In Nederland inspireerde het mede het onderzoeksplan voor de stedelijke ontwikkeling in het Midden-Nederlandse rivierengebied door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) waarin behalve Dordrecht nu ook Deventer en (middeleeuws) Nijmegen aan de beurt zijn gekomen en straks hopelijk ook Tiel, de belangrijkste opvolger van Dorestad. Het inmiddels internationaal beroemde onderzoek van deze laatste plaats in samenhang met haar regio behoort natuurlijk ook in dit project thuis als onderzoek van een vroege stadsvorm in de Viking periode. In Nijmegen verricht het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis van de Katholieke Universiteit het bronnenonderzoek voor het ontstaan van de stad in vergelijking met de ontwikkeling van de middeleeuwse steden langs de Rijn, terwijl het gemeente-archief er een begin maakte met het onderzoek naar de lokaal-topografische aspecten. (26) Gezien het aanzienlijk aantal percelen dat de onderzoeksterreinen van de ROB in beslag nemen - ten westen van het Valkhof, langs de Waal - hoopt men voor het voortgezet archiefonderzoek een historicus-archeoloog te kunnen aanstellen.

De hier kort geschetste, buitengewoon snelle ontwikkeling van het Europese stedenonderzoek laat wel zien dat wie thans nieuw archeologisch stadskernonderzoek entameert wel verplicht is ook het historisch onderzoek te organiseren en liefst moet hij daarmee beginnen, want het dient zo niet vooraf dan toch gelijk op te gaan met de opgravingen. Helaas is dit gezien de nog steeds in ijtempo voortschrijdende erosie van de Europese steden zeer moeilijk, zo niet soms onmogelijk.

In het boek *Het bodemarchief bedreigd*, dat in 1982 naar aanleiding van deze erosie-problematiek in de Nederlandse steden - naar Engels voorbeeld - verscheen (27) is misschien onvoldoende de nadruk gelegd op het feit dat er naast stadsarcheologen ook stadshistorici nodig zijn die het noodzakelijk bronnenonderzoek in de verschillende archieven, zowel van de stad als van de provincie en het rijk, kunnen doen waar noch de stads-archivaris noch de archeoloog (gesteld dat hij daarvoor voldoende is opgeleid) op zo korte termijn aan toe kunnen komen. Om dat te realiseren zou er eigen-

lijk een centraal gecoördineerd project voor het gehele Nederlandse stedenonderzoek moeten komen - de medaevist C.J. van de Kieft heeft reeds in 1976 hiervoor gepleit (28) - dat de algemene vraagstelling formuleert en aan de hand daarvan een onderzoeksstrategie opstelt. Het zou het niet geheel denkbeeldig gevaar kunnen voorkomen dat de stadsarcheologische diensten - waarvan er nu gelukkig een achttal functioneert - te zeer in eenzijdig lokale problematiek verstrikt geraken, hoe grootschalig het onderzoek waarvoor zij vaak gesteld worden, ook is. (29)

Misschien kunnen wij in dezen iets leren van Denemarken, een land waar men de schaalvergroting over het algemeen iets beter in de hand heeft weten te houden dan bij ons. Op de niettemin ook in dat land voortwoekerende stedenerosie heeft men daar in 1977 gereageerd met het project Middelalderbyen (de middeleeuwse stad), gefinancierd door de Onderzoeksraad voor de Geesteswetenschappen en onder leiding staand van Ole Schjørring. Het project is gepland voor de duur van vijf jaar, plus twee jaar voor uitwerking. (30) In plaats van voor grootschalige maar te kostbaar geachte stadsopgravingen heeft men gekozen voor een groot aantal kleine opgravingen met een zeer nauw omschreven probleemstelling in meerdere, maar daarvoor zorgvuldig geselecteerde steden. Het zijn er elf in totaal, waarvan één verlaten stad (Sjborg) en vijf kathedraalsteden. Aan de opgravingen laat men een zo volledig mogelijke historisch-topografische, maar ook grondmechanische en archeologische documentatie van elke stad voorafgaan, die centraal gecatalogiseerd wordt. De plaatsen waar gegraven zal worden zijn geselecteerd naar de twee hoofdvraagstellingen van het project, namelijk die naar de datering van het ontstaan van de stad en die naar de topografische ontwikkeling, zeer beslist ten detrimente van een maximum aan vondsten en van gedetailleerde kennis van gebouwen, leefomstandigheden enzovoort. Dat de mate van bedreiging bij de selectie een niet altijd primaire rol speelt blijkt uit het feit dat ook een verlaten stad in het onderzoek wordt meegenomen. Voor goed onderzoek telt, zo redeneert men, in de eerste plaats of de vragen waarop men een antwoord verlangt, goed zijn - het redden van monumenten alléén is nog geen vraagstelling.

Het voordeel van de Deense oplossing, die het zuiver-wetenschappelijke element absolute voorrang verleent boven dat van monumentenbescherming en museum (die in Nederland krachtig meespreken bij de beleidsbepaling), is dat het, althans gedurende een bepaalde planingsperiode, mogelijk is de historische en archeologische belangen op landelijk niveau in overeenstemming te krijgen. Binnen het project mag zelfs niet gegraven worden vóór de site historisch-topografisch zo volledig mogelijk gedocumenteerd is (hiervoor zijn ook bepaalde stringente regels opgesteld). Voor de duur van het project zijn hiervoor een aantal mediaevisten en historisch geographen aangesteld. Het zal buitengewoon boeiend zijn over twee jaar het rendement van dit project te leren kennen en te zien of dit kan worden afgewogen tegen wat inmiddels door erosie voor toekomstig onderzoek verloren is gegaan.

Ik wil niet zeggen dat de Deense opzet zonder meer toepasbaar zou zijn op de Nederlandse situatie. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen of men door het zo uitdrukkelijk kiezen voor kleine opgravingen ('sampling') niet in de reeds twintig jaar geleden gesignaleerde fout terugvalt dat men bij kleine opgravingen onvolledige zicht krijgt op de problemen die men tegenkomt, in de eerste plaats wel de stratigrafische. Wel meen ik dat wil men in Nederland het historisch en archeologisch onderzoek der steden een zo hoog mogelijk rendement laten opleveren, voor het internationale stedenonderzoek een centrale coördinatie noodzakelijk is en dat er dan intensief over toepassing van selectie criteria zal moeten worden nagedacht. En in feite is dat ook hetgeen waartoe *Het bodemarchief bedreigd* de onderzoeksinstellingen die zich voor het stedenonderzoek verantwoordelijk voelen, heeft uitgenodigd.

noten

1. A.W. Martensson, "Stand der archäologischen Untersuchungen in Lund" in: H. Hinz, ed. *Kiel Papers 1972, Frühe Städte im westlichen Ostseeraum* (Kiel 1972) 65-71.
2. A.E. van Giffen en H. Praamstra, "Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de Diepen". *Groningse Volksalmanak*, 1962, 68-154 en 1966, 157-243.
3. M.W. Thompson, *Novgorod the Great* (London 1967) De belangrijke resultaten van dit onderzoek kwamen overigens eerst na de oorlog bij de opgravingen onder leiding van A.V. Artsikhovskiy en B. A. Kolchin.
4. *Medieval catalogue* (2e dr.; London Museum 1967) S. Grieg, *Middelalderiske Byfund fra Bergen og Oslo* (Oslo 1933) In Nederland artikelen en boeken door J.G.N. Renaud en A.J.G. Verster.
5. C. Hoek, "Een stad ontstaat. Bijdragen tot de geschiedenis van Rotterdam van vóór het einde van de veertiende eeuw". *Rapport afdeling Oudheidkundig Onderzoek Dienst Gemeente Werken Rotterdam* (1966)
6. C. Hoek, "Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek". *Holland*, VII (1975) 89-195 en 513-560.
7. G.P. Fehring, "Stadtkernarchäologie in Lübeck; Konzeptionen und erste neue Ergebnisse". *Archäologisches Korrespondenzblatt*, V, Heft 3 (Mainz 1975) 231-240.
8. W. Neugebauer, "Die Ausgrabungen in der Altstadt Lübecks". *Rotterdam Papers*, I (1968) 93-113.
9. R. Schindler, *Die Bodenaltertümer der freien und Hansestadt Hamburg* (Hamburg 1960)
10. W. Haarnagel, "Die frühgeschichtliche Handels-siedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter". *Friesisches Jahrbuch*, 1955, 9-78.
11. A.E. van Giffen en H. Praamstra, "De Groninger St. Walburg en haar ondergrond". *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, Nieuwe reeks, deel 78 (1973)
12. Voor een samenhangend overzicht H. Sarfatij, "Digging in Dutch towns, 25 years of research by the ROB in medieval town centres". *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, XXIII (1973) 367-420.
13. Stadsarcheologen geven dan ook de voorkeur aan de naam gemeente-archeologen.
14. M. Bencard, "Ribe zur Zeit der Wikinger". in "Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500". *Acta Visbyensia*, V (1976) 165-172.
15. J.C. Besteman, "Carolingian Medemblik". *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, XXIV (1974) 43-106.
16. H. Sarfatij, "Dordrecht, opgravingen in Hollands oudste stad" *Spiegel Historiae*, VII (1972) 620-627, 659-667.
17. T. Hoekstra, *Schepen met Geld* (Uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van het agentschap van de Nederlandsche Bank N.V. te Utrecht; Haarlem 1976)
18. Het historisch onderzoek werd als doctoraalscriptie aan de Universiteit van Amsterdam verricht door R.E. Künzel, "De topografische ontwikkeling van Dordrecht, twaalfde-zestiende eeuw" (1965) Een omgewerkte versie zal verschijnen als tekst bij de kaart van Dordrecht in de *Historische Steden-atlas van Nederland*.
19. E. Keyser, *Städtegründungen und Städtebau in Nordwest Deutschland im Mittelalter* (Remagen/Rhein 1958)
20. J.C. Visser, *Schoonhoven, de ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het riviereengebied gedurende de Middeleeuwen* (Assen 1964)
21. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stads-vesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (2 dln.; Leiden 1975)
22. P.A. Hendrikx, "De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland". *Hollandse studiën*, 10 (Dordrecht 1977)
23. H.H. van Regteren Altena en B.M.J. Speet, "Middel-eeuws Haarlem, een archeologische en stadsvergelijkende verkenning". *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, LXXXI (1982) 15-42.
24. R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de veertiende tot het midden van de zestiende eeuw* (Werkschrift 7 Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam; Amsterdam 1974)
A. van Veen en J. Grünfeld, "het gat aan de Nieuwendijk en het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam. Een proeve van archiefonderzoek in samenhang met archeologisch onderzoek". *Holland*, VII (1980) 178-190.
25. F. Barlow, M. Biddle, O. v. Feilitzen en D.J. Keene, "Winchester in the Early Middle Ages". *Winchester Studies*, I (Oxford 1976)
26. Een deel van het historische onderzoek naar het ontstaan van middeleeuws Nijmegen is reeds gepubliceerd: P. Leupen en B. Thissen, "Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Christus - 1247)". *Nijmeegse Studiën*, DLX (Nijmegen 1981)
27. W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij en J. Sparreboom, ed. *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland* (Amersfoort-'s-Gravenhage 1982)
Het Engelse voorbeeld was: Carolyn M. Heighway, ed. *The Erosion of History, Archaeology and Planning in Towns. A study of historic towns affected by modern development in England, Wales and Scotland* (London 1972) Een jaar later verscheen: M. Biddle, D. Hudson en C. Heighway, *The Future of London's past. A survey of the archaeological implications of planning and development in the nation's capital* (London 1973)
28. C. van de Kieft, *De stad van steen* (Diesrede Universiteit van Amsterdam; 1976)
29. Stadsarcheologische diensten bestaan thans in Rotterdam (= Europoort), Amsterdam, Den Haag, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Heerlen en Maastricht. Stadsarcheologische activiteiten van amateurs onder supervisie van een archeologisch instituut (ROB of universiteit) die eveneens historisch onderzoek vragen, vinden plaats in Leeuwarden, Zwolle, Alkmaar, Haarlem, Monnickendam, Hoorn, Leiden, Delft en Harderwijk. De stadskernprojecten van de ROB (Dordrecht, Wijk bij Duurstede (Dorestad), Deventer en Nijmegen) en van het IPP (Medemblik) werden reeds genoemd. Een enkele maal wordt een eenmalig onderzoek gedaan door een tijdelijk aangestelde archeoloog zoals bijvoorbeeld in Breda, Venlo en Haarlem.
30. Olaf Olsen, "The medieval town, a historical-archaeological project initiated by the Danish Research Council for the Humanities". in: N. Skyum-Nielsen en N. Lund, ed. *Danish Medieval History, New Currents* (Copenhagen 1981) 137-152.